

12. Notice №2001/C 329/01 Special Report № 11/2001 concerning the TACIS cross-border cooperation programme together with the Commission's replies (Court of Auditors)
13. Rebisz, S. Role of the Carpathian Euroregion in Strengthening and Stabilizing Central Eastern Europe In: Role of the Carpathian Euroregion in Strengthening Security and Stability in Central and Eastern Europe, Carpathian Euroregion: Prospects and Challenges, Workshop # 1, Research Center of the Slovak Foreign Policy Association and Strategic Studies Foundation, November 23-25, 2000.
14. Wider Europe – Neighbourhood: Proposed New Framework for Relations with the EU's Eastern and Southern Neighbours, IP/03/358, Brussels, 11th March 2003.

SUMMARY

Lendel M. THE ROLE OF A TRANSBORDEN COLLABORATION OF WESTERN REGIOS IN THE PROCESS OF EUROINTEGRATION IN UKRAINE

Cross-border cooperation of the local and regional communities can be treated as the instrument of the European continent integration, especially it is efficient in the process of the Ukraine and European Union adjustment. Legal mechanisms of EU, Council of Europe and Ukraine that define the cross-border cooperation framework as well as the Brussels technical assistance create the possibility for the local governments and communities cooperation on the territory divided by European Union borders. Author also stresses on the most efficient forms of the cross-border cooperation that are evident on the Western borders of Ukraine, defines obstacles for the further development of the process, makes conclusions about the influence of EU enlargement on the traditional forms of cooperation.

М. КОЛОДІЙ (Ужгород)

ЛОГІКА ТА ДИЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Ідеї об'єднання Європи ідуть своїм корінням в глибоке минуле; сучасні ж інтеграційні тенденції беруть початок у подіях перших післявоєнних років. Становлення єдиної Європи, безумовно, є найбільш масштабним соціально-політичним процесом другої половини ХХ століття. Дослідженню історії, виявленню закономірностей і оцінці можливих наслідків цього процесу присвячені сотні наукових праць, однак ці теми залишаються як і раніше актуальними. Саме тому сьогодні навряд чи можна стверджувати, що протиріччя, котрі супроводжували Європейський Союз (далі ЄС) на всіх етапах його розвитку, переборені, а труднощі, що зустрічалися на його шляху, залишилися лише в спогадах істориків. Навпаки, з кожним новим кроком уперед процес інтеграції стає все більш комплексним і складним, що породжує дилеми, вирішенню яких не може допомогти досвід інших країн і народів, оскільки історія не знає прецедентів постановки подібних завдань.

На початку ХХІ століття Європа, що виступає як міцний союз незалежних і демократичних держав, має фактично єдину економіку; будучи найбільшою зоною вільної торгівлі й основним інвестиційним центром сучасного світу, будучи зразком збалансованої соціальної політики, вона відіграє провідну роль у міжнародних відносинах; народжені нею нові цінності здатні змінити обличчя цивілізації. Успіхи Європи дають вагомий підстави думати, що в новому сторіччі країни Старого Світу мають усі шанси виявитися лідерами світового економічного і соціального прогресу. Однак, у різні періоди розвиток європейського інтеграційного процесу проходив різними темпами й обумовлювався різними обставинами; нерідко інтеграція швидше досягалася в тих сферах, де відмова від колишніх форм національного суверенітету відбувалася досить безболісно, і, навпаки,

спізнювалася там, де така відмова була пов'язана з тими або іншими труднощами. Проте, в останні роки на шляху розвитку інтеграційних процесів у Європі виникли зовсім нові дилеми; прийняті європейськими лідерами наприкінці 80-х і початку 90-х років рішення, метою яких, безсумнівно, було зміцнення економічної і політичної єдності європейських країн на соціокультурному, чи навіть емоційному рівні, створили ситуацію, у якій з небаченою раніше чіткістю видно унікальні особливості Європейського Союзу, а також виокремились питання, з якими лідери ЄС ще ніколи не зустрічалися.

Протягом сторіч мрії про європейську єдність виношувалися як політиками, так і філософами; одні бачили шлях до об'єднання таким, що пролягає через поля боїв і битв, інші вважали його природним наслідком релігійної і культурної близькості народів Європи. Якими різними не здавалися б ці підходи, вони значною мірою підтримували один одного, тому що перший породжував імперії, котрі об'єднували різні народи, – від держави Карла Великого і Священної Римської імперії до Французької імперії часів Наполеона і режиму австрійських Габсбургів, тоді як другий зміцнював єдність віри європейців і спорідненість їх культурного коріння – те, що при логічному завершенні здатне було зробити Європу єдиною спільнотою, відмінною від усіх інших.

Історія ХХ століття, протягом якого європейська інтеграція стала реальністю, висвітила дві фундаментальні відмінності процесів об'єднання, що розгорнулися в Європі. Поступово стало очевидним, що європейські країни, що мають довгу історію національної державності, не схильні до федеративного устрою континенту, про яке говорили багато гуманістів минулого – від домініканського ченця П'єра Дюбуа в XIV сторіччі до П'єра-Жозефа Прудона в XIX [46, 1-2], – як не поспішають вони і відмовлятися від своїх національних особливостей заради перетворення в єдину спільноту, про що багато говорили на початку ХХ століття [19, 129]. Саме тому найважливіші віхи раннього періоду інтеграції – від Європейського торгово-митного союзу 1926 року до Європейського об'єднання вугілля і сталі 1951 року і Європейського економічного співтовариства 1957 року – належать до економічної сфери, тоді як у політичній сфері, навіть у найдраматичніші моменти не вдавалося досягти вражаючого прориву (досить згадати відмову французької Національної асамблеї ратифікувати договір про створення European Defence Community у 1954 року) [17, Р. 33, 42]. Таким чином, саме економічна інтеграція протягом ряду післявоєнних десятиліть визначала весь розвиток загальноєвропейського проекту.

Закономірності, що виявилися вже на перших етапах європейської інтеграції, є надзвичайно важливими, тому що саме вони можуть дати ключ до розуміння того, з якими труднощами цей процес зіштовхуються сьогодні і які проблеми можуть виявитися найбільш складними в найближчому майбутньому. Однак, перш ніж звернутися до цих закономірностей, варто можливо більш чітко визначити фундаментальну основу, причини, рушійні сили і характер процесу європейської інтеграції в 50–90-ті роки.

Фундаментальною основою європейської інтеграції, безсумнівно, були і залишаються соціокультурна близькість європейських народів і спільність їх історичних шляхів. З часів середньовіччя Європа є культурним цілим, що поєднувалося християнською релігією, звичною для утворених класів латинською мовою, розвитком торгівлі і навіть, як нагадують деякі автори, прецедентами єдиної військової політики – наприклад, у часи хрестових походів [31, 225]. Пізніше Європа з'явилася народам інших континентів як єдиний центр, звідки по всьому світі поширилися характерні для епохи Просвітництва ідеали громадянського суспільства й особистої свободи, принципи державного демократичного устрою і поваги прав людини [41, 133]. У своїй унікальній якості творця нових цінностей та ідей, що завоювали загальносвітове визнання, Європа стала справжнім творцем історії [33, 225]; з цього погляду вона поставала перед людством як щось ціле і, тим самим, отримувала додаткові стимули для внутрішньої єдності.

Однак усі ці обставини, що сприяли європейській інтеграції, не були її актуальними причинами. Причини ж активізації процесів об'єднання, що почалися відразу по закінченні

Другої світової війни, мали не стільки культурний, скільки суто політичний характер. Першою з них стало усвідомлення катастрофічності результатів двох воєн, що прокотилися по Європі протягом життя одного покоління, і висновок про несумісність перспектив відродження Європи і нового військового конфлікту між Німеччиною та іншими країнами континенту; як писав У.Черчілль, “мета припинення тисячолітньої ворожнечі між Францією і Німеччиною уявляється мені головним завданням; тільки прив’язавши галлів і тевтонів один до одного в економічному, соціальному і моральному відношеннях настільки міцно, щоб виключити виникнення нової сутички, і змусивши минулі антагонізми замовкнути у взаємній залежності і процвітанні, Європа зможе піднятися з колін” [6, 26]. Другою, не менш істотною причиною стало ослаблення позицій європейських країн на світовій арені; як підкреслює П. Жербе, “одним з основних імпульсів до об’єднання Європи стало визнання слабкості стосовно зовнішнього світу... Коли Європа відчула загрозу ззовні, необхідність європейського єднання стала очевидною” [17, 32]. Таким чином, слід визнати, що, на відміну від фундаментальних основ європейської інтеграції, що мали в значній мірі соціокультурну природу, її безпосередні причини лежать цілковито в політичній площині. Більш того; не можна не відзначити, що ці політичні цілі навряд чи могли б бути вирішені політичними методами, які серйозно дискредитували себе в попередні роки; саме тому першими кроками на шляху інтеграції стали кроки, зроблені в економічній сфері.

Вони були розпочаті урядами і політичними елітами європейських країн, що виступили рушійними силами інтеграційних процесів у перші післявоєнні десятиліття. Практично на будь-якому своєму етапі європейська інтеграція отримувала чергові імпульси з реакції політиків на ті або інші явища і тенденції: прагнучи до господарського відновлення своїх країн і активізації економічних зв’язків між ними, лідери Франції, Німеччини, Італії і країн Бенілюксу підписали в Римі 25 травня 1957 року Договір про утворення Європейського економічного співтовариства (далі ЄЕС); керуючись уявленнями про інтереси Франції, президент Шарль де Голль 14 січня 1963 року наклав вето на вступ Британії в ЄЕС [29, 67-68]; на фоні першого розширення Європейського економічного співтовариства в жовтні 1972 року була прийнята Паризька декларація, у якій як основний орієнтир проголошувалося створення Європейського Союзу [10, 67-68], ця мета була підтверджена у Фонтенбло 25-26 червня 1984 року [3, 107, 110, 140]; у 1992 році керівниками країн ЄЕС був підписаний Маастрихтський договір, ратифікація якого продемонструвала досить прохолодне ставлення багатьох європейців до запропонованих в ньому принципів та цілей; і, нарешті, в обстановці, далекій від єдності, у країнах ЄС була створена єдина загальноєвропейська валюта, уведена спочатку в безготівковий (у 1999 році), а потім і в готівковий обіг (у 2002 році). Аж ніяк не піддаючи сумнівам правильність запропонованого урядами підходу до європейської інтеграції як до процесу, ініційованому і керованому “зверху”, слід підкреслити, що він неминуче ставав досить уразливим у випадку втрати такої політичної підтримки, а подібна можливість ставала усе більш реальною в міру того як інтеграція починала загрожувати суверенним правам національних політичних еліт. Між тим, як вже підкреслювалося, при домінуванні політичних методів інтеграції її завдання залишалися до певного часу суто економічними. Створення Європейського об’єднання вугілля і сталі в 1951 р., Європейського економічного співтовариства в 1957 р., розширення ЄЕС у 1973, 1981 і 1986 роках, Єдиний Європейський акт 1986 р. – усі ці успішно реалізовані проекти насамперед сприяли перетворенню Європи в єдиний господарський організм, усували штучні бар’єри на шляху просування товарів, капіталів і робочої сили, розширювали європейський ринок, робили європейську економіку більш конкурентоздатною. Однак хоча економічна єдність континенту і створювала передумови до політичної інтеграції, однак сама по собі вона не формувала (та й не могла формувати) ані єдиної державності, ані чіткої європейської самобутності, здатної частково включити в себе, частково перебороти самоідентифікацію європейців з окремими національними державами.

Сьогодні, з позицій ретроспективи, можна затверджувати, що процес європейської інтеграції, на всіх його етапах мав на меті, нехай формальній і не цілком чітко артикульованій, побудову єдиної Європи, у поняття якої кожний з його учасників вкладав свій зміст. Це визначає характер процесу європейської інтеграції. На наш погляд, уся її історія підтвердила життєздатність цього підходу, що дозволяв у міру необхідності корегувати і модифікувати як безпосередні завдання, так і методи їх вирішення. Найважливішою його перевагою, виявилось те, що він завжди залишав можливість як для прискорення, так і для уповільнення інтеграційних процесів, тому що перехід від вирішення одного завдання до вирішення іншого не був визначений, а ставав результатом усвідомленого вибору учасників. Інакше кажучи, аж до кінця 80-х років кожен етап європейської інтеграції міг розглядатися в якості відносно самодостатнього, відкриваючого можливості для нових досягнень. Подібний стан, у свою чергу, визначав здатність політичних еліт повною мірою регулювати даний процес і зберігати свій контроль над ним.

Однак у середині 80-х років європейські політики зіштовхнулися із ситуацією, коли, з одного боку, суто економічна інтеграція країн була практично завершена, а з іншого, рівень політичної єдності не відповідав новим завданням, що виникали в умовах розпаду Радянського Союзу і завершення "холодної війни". Розпочаті на цьому етапі дії, настільки ж необхідні, на скільки й неминучі, виявили найбільш складні протиріччя, з якими доводиться сьогодні зіштовхуватися в єдиній Європі.

Кінець 80-х років став для Європейського Співтовариства періодом серйозних іспитів. Скептичне ставлення до європейської інтеграції було в той час домінуючим; об'єднання Німеччини породжувало могутню силу, здатну претендувати на лідируючі позиції на континенті [37, 184], а розпад СРСР і швидкі перетворення в країнах, що були його сателітами, розмивали колись міцні і незмінні кордони об'єднаної Європи [8, 253-254]. Саме в такій ситуації був підписаний Маастрихтський договір, метою якого проголошувалося закріплення досягнутих результатів європейської інтеграції і визначення її нових орієнтирів; тим часом не менш важливим завданням була зміна, якщо так можна сказати, формату європейського проекту, додання йому більш чітких форм, створення свого роду символів, котрі підкреслювали б ідею європейської єдності. Цими символами, що народилися в Маастрихтських дебатах, стали насамперед єдина загальноєвропейська валюта і принцип єдиного загальноєвропейського громадянства.

Але цей шлях призвів до перетворення колишнього процесу досягнення переважно економічних цілей переважно політичними методами, в процес економічних, соціальних, політичних і соціопсихологічних змін, що не завжди може регулюватися національними політичними елітами. Цим і обумовлена наша увага до формування загальноєвропейського громадянства і становлення єдиної валютно-фінансової системи ЄС.

Проголошення загальноєвропейського громадянства уявляється однією з найбільш амбіційних ідей, серед усіх запропонованих. Історично склалося так, що в понятті "громадянства" (і це відзначають багато дослідників) утримується ряд змістів; громадянство закріплює юридичний статус індивіда, виступає інструментом політичної самоідентифікації, стає ознакою політичної лояльності, накладає обов'язки, надає права і навіть визначає зразок гідної соціальної поведінки [18, 163]. Багатозначність поняття громадянства обумовлюється, не в останню чергу, багатством і розмаїтістю соціально-політичних форм, що змінювалися в Європі з часів виникнення цього інституту в давньогрецьких полісах. Тому зміст, вкладений у поняття громадянства, варто співвідносити з конкретним історичним досвідом того або іншого соціуму, і отже, жодне його трактування не може вважатися єдиновірним або навіть основним з поміж інших [32, 4].

Класична політична теорія виділяє два характерних аспекти громадянства: по-перше, "громадянство" припускає наявність прав участі в політичному житті, що породжує почуття приналежності до співтовариства або навіть самоотождоження з ним, по-друге, "громадянство" історично і логічно тісно зв'язане з концепцією держави як такої і

національної держави зокрема [49, 4]. Ідея громадянства добре "працює" у моделі взаємодії між індивідом і державою, що ґрунтується на визнанні рівності людей як рівноправних у політичних відносинах суб'єктів, на повазі верховною владою їхніх прав, так само як і на готовності індивідів добровільно коритися законам держави; таким чином, ідея громадянства відкриває дорогу до свободи, але до свободи в суто політичному її вимірі. Однак сучасна політологія стверджує, що громадянські права не вичерпуються правами політичними, а представляють собою так звану "тріаду прав", що включає в себе права особистості, власне політичні права, і соціальні права людини. Таким чином, політичні права вже не є єдиним можливим способом реалізації універсальних прав особистості, хоча в другій половині XVII століття останні не могли бути закріплені в більш доскональній формі, ніж у формі політичних прав. Саме тому новий етап розвитку громадянського суспільства, що припускає надання прав не громадянинові, але насамперед особистості, може сприяти збагаченню доктрини громадянства і поступовому відділенню її від ідеї національної держави, що ми частково і спостерігаємо на прикладі Європейського Союзу і концепції загальноєвропейського громадянства [27, 200].

Перші дискусії про європейське громадянство належать до початку 70-х років XX століття, коли в умовах економічної кризи загострився інтерес до ідеї політичної інтеграції. Наприкінці 1975 року Комісія з проблем зближення європейських політичних систем представила Європейській Раді свою доповідь, де вперше говорилося про введення загальноєвропейського громадянства як про одну з необхідних умов завершення формування політичного союзу [49, 63, 75]. У 80-ті роки проблема втратила колишню актуальність, однак починаючи з 1990 року, коли французький президент Ф.Міттеран і німецький федеральний канцлер Г.Коль виступили з ініціативою створення політичного союзу дванадцяти європейських держав, що входили на той момент у ЄЕС [11, 293], питання про громадянство знову вийшло на перший план. Тільки протягом 1991 року проблема загальноєвропейського громадянства обговорювалася на двосторонніх або загальноєвропейських зустрічах глав держав і урядів країн ЄС не менш як п'ятнадцять разів [49, 270].

Політичний союз, до якого прагнули європейські лідери, і, відповідно, декларування загальноєвропейського громадянства розглядалися в той період як засіб формування єдиної європейської ідентичності, що покликана була забезпечити додаткову міцність загальноєвропейської конструкції в умовах посилення Німеччини і бурхливих подій у східній частині континенту [24, 143]. У той же час економічна інтеграція, метою якої на даному етапі виступало введення єдиної європейської валюти, також припускала якість завершення і створювала основу для поступової передачі політичного суверенітету від національних держав до наднаціональних загальноєвропейських структур [45, 200].

Складний і тривалий процес кристалізації ідеї загальноєвропейського громадянства був, таким чином, прискорений політичними обставинами і втілювався у формулюваннях Маастрихтського договору, що іноді називають "останнім договором часів холодної війни" [3, 189]. Проголошення загальноєвропейського громадянства й оголошення наміру перейти до єдиної європейської валюти склали першу і найважливішу з трьох "основ", на яких ґрунтується Договір про Європейський Союз; при цьому характерно, що обидва ці положення Маастрихтського договору, що стосуються відмінних одна від одної сфер, явно зневажають суверенітетами держав-членів [20, 93].

Стаття 8 Маастрихтського договору проголошувала встановлення загальноєвропейського громадянства, що автоматично поширювалося на громадян усіх країн, що ввійшли в Європейський Союз. Наступні за нею статті 8a, 8b, 8c і 8d закріплювали права європейського громадянина: право вільного пересування по території ЄС і проживання в кожній із країн Союзу; право голосувати і балотуватися на муніципальних виборах у країні проживання, проведених після 31 грудня 1994 року; право на дипломатичний і консульський захист на території третіх держав з боку інших держав-членів ЄС на тих же умовах, що діють відносно власних громадян; право голосувати на виборах у

Європейський парламент; право апелювати до Європейського парламенту й уповноваженого представника ЄС з прав людини.

Проголошення загальноєвропейського громадянства, як відзначають експерти, прямо або опосередковано породжувало важливі позитивні наслідки; по-перше, воно зміцнювало інтернаціональний характер європейського співтовариства; по-друге, воно підкреслювало, що мета Європейського Союзу полягає у розвитку особистості його громадян через надання їм великих свобод, нехай навіть в умовах зниження характерної для будь-якої національної держави функції політичного контролю; нарешті, європейські лідери вирішували важливе завдання – вони обмежили повноваження національних держав, не створюючи при цьому наднаціональної державної структури, і при цьому проголошували громадян численних, існуючих практично в кожній європейській країні автономій громадянами ЄС без додання самим цим автономіям державного статусу [27, 163, 194, 200].

Незважаючи на це, концепція загальноєвропейського громадянства і сьогодні різко відрізняється від уявлень про громадянство, звичних для дослідників політичних принципів організації національної держави.

З одного боку, сам Європейський Союз, та політична спільність, що проголошує громадян складових її країн такими, що володіють правами громадян Союзу, не є суверенною державою у повному розумінні цього слова; і хоча громадянські права можуть бути гарантовані не тільки державами, реальна практика їх надання недержавними інститутами навряд чи може бути визнана багатою і різнобічною.

З іншого боку, індивіди, що здобувають загальноєвропейське громадянство, у значній мірі наділяються додатковими правами, ніж обмежуються додатковими обов'язками: громадянин Європейського Союзу не платить прямих податків, не зобов'язаний нести військову повинність і не має можливості виразити своє ставлення до здійснюваної політики шляхом загальноєвропейського референдуму або яким-небудь іншим способом [50, 30]; тим самим порушується універсальний принцип, відповідно до якого немає прав без обов'язків і обов'язків без прав.

Істотні і дві інші обставини. По-перше, це асиметрія “неполітичних” і “політичних” прав європейського громадянина: у той час, як “неполітичні”, окреслені ще в Римському договорі 1957 року, постійно розширювалися і до кінця 90-х років із введенням єдиної європейської валюти практично досягли своєї природної межі [49, 9-10], коло “політичних”, як вже зазначалося, залишається досить обмеженим. По-друге, загальноєвропейські органи влади, що наділяють європейських громадян правами, не мають можливості надати індивідам безпосередньо статус громадянина; єдиним способом доповнити права статусом залишається придбання громадянства однієї з держав-членів ЄС, причому “питання надання індивідові громадянства держави-члена [Європейського Союзу] регулюється винятково національним законодавством даної держави” [21].

Аналіз цих обставин дає нам можливість стверджувати, що невизначеність і вкрай специфічний характер концепції загальноєвропейського громадянства народжені невірністю на сучасному етапі питання про співвідношення національних суверенітетів країн, що входять у Європейський Союз, і суверенітету самого Європейського Союзу. Це, у свою чергу, означає, що проголошення загальноєвропейського громадянства є не стільки закріпленням у вигляді юридичної норми вже сформованої спільноти, скільки серйозним політичним авансом, від реалізації якого залежить, чи стануть реальністю дотепер міфічні європейська ідентичність і політична єдність.

З усієї безлічі проблем, обумовлених характером проголошеного загальноєвропейського громадянства, варто зупинитися лише на трьох, котрі є найбільш актуальними: чи обмежує інститут європейського громадянства суверенітет національних держав; чи може європейське громадянство дати індивідові ті ж права, що і національне; і нарешті, чи адекватне європейське громадянство в його нинішньому варіанті рівня інтегрованості Європейського Союзу. Відповідь на всі ці питання може внести деяку

визначеність в уявленні про те, у якому напрямку стануть у найближчому майбутньому розвиватися Європейський Союз і його інститути.

Говорячи про першу з названих проблем, не можна не звернути уваги на серйозне протиріччя в теорії і практиці загальноєвропейського громадянства. Утверджуючи, що загальноєвропейське громадянство тільки доповнює національне громадянство, але ні в якій мірі не заміняє його [9, 113], архітектори європейської інтеграції визнають, що для досягнення однієї визначеної мети (загальноєвропейського громадянства) індивід може скористатися різними шляхами. Між тим у ліберальній політичній теорії саме поняття громадянства безсумнівно припускає рівність його власників перед законом і сувереном, і було б логічно припустити, що рівність не можна здобути нерівними зусиллями і шляхами. У цьому зв'язку доцільним уявляється поступове уніфікування принципів натуралізації, надання притулку; встановлення мінімального терміну перебування, необхідного для одержання права участі в муніципальних виборах країни проживання; регулювання політичних прав негромадян Європейського Союзу, що проживають на його території, і т.д. І не можна не визнати, що така уніфікація виявиться вкрай складним процесом; навіть не говорячи про різні підходи до регулювання імміграції (у той час як Німеччина, Бельгія, Італія і Греція виступають за передачу відповідних повноважень у відання Європейського Союзу, Данія і Великобританія бажають зберегти їх за окремими державами [16, 90]), здається малоімовірним виникнення якогось симбіозу, наприклад, німецької практики, заснованої на *ius sanguinis*, і британської, що базується на *ius soli*. Так чи інакше, уніфікація принципів надання громадянства може стати першим прикладом неконтрольованої втрати європейськими державами частини їх суверенітету.

При розгляді другої проблеми виявляються не менш серйозні труднощі як теоретичного, так і практичного характеру. Формулюючи питання, чи є європейське громадянство життєздатною політичною концепцією під час відсутності Європи як єдиної держави, відштовхнемось від того факту, що донині єдиним видом держави, що забезпечувала повноцінну реалізацію концепції громадянства, є національна держава (*nation-state*, *Etat-nation*). Її політична структура, що остаточно сформувалася до XVIII століття, характеризувалася сполученням факторів території, мови і культури, а також наявністю центральної адміністративної влади [23, 22]. Національна держава втілювала в життя концепцію національного громадянства, відповідно до якого надання індивідові правового статусу громадянина і відповідних політичних прав обумовлювалося його приналежністю до нації, а інститут громадянства, у свою чергу, покликаний був служити формуванню національної солідарності і почуття причетності до державного цілого [49, 122]. Однак, сьогодні терміном "національна держава" найчастіше позначаються багатонаціональні, так само як і багато- або поліетнічні держави, у межах яких окремі групи громадян підтверджують прихильність державі, до складу якої вони входять, за умови визнання і поваги їх національної самобутності [32, 153]. Сьогодні, Європейський Союз робить ніби наступний крок на шляху ревізії принципів національної держави: фактично держава відмовляється від значної частини своїх функцій, сполучених з контролем і насильством заради зміцнення традиційно ліберальних цінностей при збереженні поваги до принципів багато національності. Усупереч поширеній думці про те, що громадянські, політичні, соціальні й економічні права є основою права громадянина, викристалізовується розуміння того, що статусом громадянина визначаються лише політичні права, а інші, такі, як право на здійснення не забороненої законом господарської діяльності, право приватної власності, а також право на вибір віросповідання, свободу слова, на доступ до об'єктивної інформації або недоторканність приватного життя, залежать не від громадянської приналежності, а від статусу індивіда [22, 271].

Аналізуючи третю з названих вище проблем, ми зіштовхуємося з необхідністю відповісти на запитання, на скільки обґрунтованим і своєчасним було висунування ідеї загальноєвропейського громадянства. Безумовно, погоджуючись із деякими фахівцями, котрі вважають, що створення єдиного кодексу прав і свобод європейських громадян, до

якого можна було б апелювати в спірних ситуаціях, стало б найяскравішим проявом європейської солідарності щодо політичного майбутнього Європи [14, 10], одночасно, слід зауважити, що в сучасній ситуації такий розвиток подій є малоімовірним, у першу чергу через незавершеність політичного інтеграційного процесу в межах Європейського Союзу. Загальноєвропейське громадянство є досить особливим феноменом, свого роду "постнаціональним" громадянством, яке базується не на принципі національної приналежності, а універсальних правах, котрі передбачають так званий "включений мультикультуралізм" (inclusive multiculturalism) [5, 14] (а якщо використовувати більш коректний термін, "культурний плюралізм") [26, 10]. При цьому комплементарний характер європейського громадянства, що доповнює громадянства національні, сприяє тому, що воно досить органічно вписується в існуючу нині схему побудови єдиної Європи, відповідно до якої суверенні держави лише поступово делегують частину своїх повноважень наднаціональним структурам [44, 177-178].

Проголошення в межах Маастрихтського договору загальноєвропейського громадянства, незважаючи на породжені цим кроком численні протиріччя і проблеми, проте мало і має надзвичайно важливе значення. По-перше, воно продемонструвало, що економічна інтеграція Європи в цілому завершена, і будь-які нові інтеграційні спроби повинні зачіпати політичні структури й інститути; тим самим було визнано, що в розвитку процесу об'єднання Європи розпочався якісно новий етап. По-друге, стало очевидно, що навіть політична воля керівників європейських держав, що втілювалася в доданні поняттю загальноєвропейського громадянства статусу юридичної норми, не може в короткий термін забезпечити реального формування європейського громадянина як соціокультурної данини; що цей процес виявиться тривалим і суперечливим [15, 177]. По-третє, проблема загальноєвропейського громадянства різко активізувала наукові і суспільні дискусії на тему європейської ідентичності, що виявляється, у тому числі, у становленні якісно нових форм політичної організації; у цьому сенсі можна стверджувати, що європейці в більшій мірі зблизилися морально й інтелектуально, ніж політично [51, 16], що, власне, і можна визнати навіть великим досягненням, ніж чергову декларацію про політичну взаємодію.

Таким чином, головний висновок, який можна зробити з обговорення проблем загальноєвропейського громадянства і з практики закріплення цього поняття в юридичних джерелах, полягає в тому, що Європа переросла рівень суто економічної інтеграції й усвідомила, що європейське громадянство і демократична Європа не можуть виникнути на фундаменті економічної практики, тому що, з одного боку, припускають наявність об'єктивної політичної волі, здатної модифікувати схему функціонування європейських інститутів відповідно до принципів демократії і громадянського суспільства, а з іншого боку – суб'єктивного відчуття громадянської єдності, тієї самої європейської ідентичності, створення якої стає "найважливішою антропологічною проблемою на рубежі сторіч" [12, 27]. І сьогодні, говорячи словами колишнього міністра фінансів Франції Домініка Стросс-Кана, перед політичними лідерами європейських країн постає очевидний, хоча і непростий вибір: "Нам необхідно або завершити вже розпочате, або смиренно пояснити народам, що ми помилилися, і очікувати їхнього вердикту на всенародному референдумі" [45, 202].

Якщо ризика під неочевидними політичними експериментами і може бути підведена на виборах і референдумах, то в економічній і фінансовій сфері ознаки невдачі того або іншого проекту виявляються набагато більш драматично. Між тим багато чого з того, що було сказано вище щодо питання про загальноєвропейське громадянство, відноситься і до іншої складової Маастрихтського договору – до концепції єдиної європейської валюти, євро.

Практично тією ж мірою, якою громадянство стало символом політичного суверенітету держави, національна валюта завжди була символом його економічного суверенітету, що з особливою очевидністю проявилось з початку XIX століття, коли відбулося значне заміщення золотої і срібної монети кредитними квитками державних

банків. У цій ситуації довіра до валюти стала довірою до держави, а проведення реалістичної грошово-кредитної політики перетворилося в справу не менш важливу, ніж вибір оптимального позиціонування на міжнародній арені. Тому відмова від своєї національної валюти і передача найважливіших повноважень з встановлення відсоткових ставок єдиному міждержавному банку не може не розглядатися як різке обмеження державного суверенітету тієї або іншої країни. Хоча саму по собі ідею валютного союзу навряд чи можна вважати новою, – Європа знала як успішні прецеденти її втілення (такі, як існуючі і понині валютні союзи між Англією і Шотландією від 1707 року, між державами Італії від 1861 року або між Бельгією і Люксембургом) [25, 224, 225], так і невдалі (такі, як Латинський валютний союз, що існував з 1832 по 1914 рік) [36, 52, 53], – введення єдиної валюти в масштабах цілого континенту й в умовах невизначеності перспектив подальшого політичного об'єднання – це безпрецедентне явище в історії.

Рішення про введення єдиної валюти, закріплене в Маастрихтському договорі, також як і концепція загальноєвропейського громадянства, остаточно оформилося в 1989–1990 рр. і значною мірою стало відповідною реакцією європейських, і в першу чергу французьких, політичних кіл на відчутну погрозу німецького економічного домінування в Європі, що виявлялася, зокрема, у реальній можливості перетворення німецької марки в основу єдиної європейської валютної системи. Як і ідея загальноєвропейського громадянства, ідея валютного союзу не була новою: починаючи з 1964 року, коли був утворений постійний комітет голів центральних банків держав-учасниць Європейського Союзу [3, 85], європейські уряди активно прагнули стабілізувати обмінні курси їх національних валют. Перша значима спроба в даному напрямку, базувалася на відомому плані Вернера [28, 62], була розпочата в 1971 році, після скасування обміну долара на золото, і закінчилася невдачею через чотири місяці. Другий досвід належить до 1972–1974 р.; у межах цього експерименту передбачалося, що курси валют будуть відхилятися один від одного в межах визначеного коридору [38, 151–152]; тим часом після включення в систему британського фунта на початку 1973 року почалися різкі коливання валют, а драматичні події на світових фінансових ринках у 1973–1974 р. остаточно поховали цю ідею [3, 102]. Подібні невдачі змусили експертів і політиків замислитися про перспективу введення єдиної валюти, хоча цей крок не передбачався Римським договором; уперше про його необхідність заявив у жовтні 1977 року президент Комісії Європейських співтовариств і колишній міністр фінансів Великобританії Р. Дженкінс [52, 59]. У 1986 році його пропозиція була підтримана в спеціальній доповіді, підготовленій під патронажем президента Комісії Європейських співтовариств Ж. Делора [17, 437], однак, як уже відзначалося, могутній імпульс утворенню валютного союзу додали саме події, пов'язані з об'єднанням Німеччини.

Більш ґрунтовна пропрацьованість концепції валютного союзу і можливості досить визначеного прорахунку економічних ризиків у порівнянні з політичними призвели до того, що критерії, які дозволяють окремим країнам ввійти в дану систему, були досить чітко сформульовані в Маастрихтському договорі і згодом не піддавалися змінам. Вимоги ці добре відомі: сума державного боргу не повинна була перевершувати 60% ВВП, дефіцит державного бюджету слід утримувати в межах 3% ВВП, а рівень інфляції не повинен перевищувати середній по ЄС більш ніж на 1,5% [34, 96]. Як економічну мету цього проекту були названо економію на трансакційних витратах (у середині 90-х років сума комісій, що сплачувалася банкам за конверсійні операції між валютами зони євро, досягала 0,4% ВВП [44, 90]) і підтримка надійної передбачуваності валютних курсів, що було важливо для держав Європейського Союзу, пов'язаних досить активним зовнішньоторговельним обігом [2, 22]. На думку більшості фахівців, введення єдиної валюти, народжене політичними факторами, неминуче повинне було стати поштовхом до подальшої інтеграції країн континенту [39, 55]. Тією ж мірою, як і проголошення загальноєвропейського громадянства, введення євро стало величезним авансом процесу

європейської інтеграції, авансом, видача якого сполучена із серйозним ризиком і умови надання якого не здаються очевидними.

Психологічні наслідки введення євро набагато перевершують наслідки, пов'язані з появою інституту загальноєвропейського громадянства, тому що грошова одиниця, що має обіг від Лапландії до Канарських островів і від Бреста до Афін, краще будь-якого політичного заходу здатна показати європейцям усю глибину їх внутрішньої єдності [44, 90, 98], а вигоди, народжені її використанням, здатні об'єднати всю Європу навколо зони євро, як у кінцевому рахунку всі чинісні країни Європейського Союзу об'єдналися навколо шести держав, що підписали в 1957 році Римський договір. Цей висновок добре ілюструється характером переходу до наявного євро з 1 січня і 28 лютого 2002 року, що у цілому відбувся без ексцесів, без якої-небудь демонстративної ностальгії по національних грошових одиницях у країнах зони євро, і, більш того, викликав різкий ріст інтересу і схвального ставлення до євро в тих країнах, що не ввійшли у валютний союз, насамперед у Швеції і Британії. Сьогодні багато експертів відзначають, що існує висока імовірність прийняття євро іншими нинішніми членами Європейського Союзу в найближчі 2–4 роки. Довгострокові соціальні наслідки цього кроку ще мають бути оцінені, однак зовсім очевидно, що для більшості рядових громадян вони виявилися позитивними і здійснили на свідомість європейців могутній вплив, підсиливши підтримку інтеграційних процесів.

Як і ідея загальноєвропейського громадянства, концепція єдиної європейської валюти спирається на постулати, що серйозно різняться від традиційних.

З одного боку, зона євро й у реальності відрізняється від тих територій, на яких колись успішно існували валютні союзи, і теоретично не підпадає під визначення так званої "оптимальної валютної зони", введене канадським економістом Р. Манделлом у 1961 році [35, 23]. Валютні союзи, що діяли протягом останніх десятиліть у Європі були виразними об'єднаннями грошових систем зовсім або не цілком порівнянних за своїм економічним потенціалом. Створення валютних союзів між відносно рівновеликими економіками (такими, як Латинський валютний союз, ініційований у 1832 році Францією і Бельгією і потім поповнений Швейцарією (1848 рік), Італією (1861 рік) і Грецією (1868 рік), або Скандинавський валютний союз, котрий існував у 1873–1920 рр.) цілком належало до періоду існування золотого стандарту, що значно полегшувало підтримку прогнозованих обмінних курсів, що виступали основною метою подібних об'єднань [36, 52, 53]. При цьому "оптимальну валютну зону", що, як думають експерти, тільки і може бути адекватним ареалом застосування єдиної валюти, повинні складати порівняно невеликі і цілком відкриті економіки, що мають значні торгівельні зв'язки один з одним, що приймають режим вільного переміщення факторів виробництва між країнами, і можливість для інвесторів кожної зі сторін здобувати фінансові інструменти інших країн, що беруть участь у союзі, у необмеженій кількості [7, Р. 41]. Хоча ніхто не заперечує того факту, що процес економічної інтеграції наближає Європу до стану "оптимальної валютної зони", мало хто готовий визнати її сьогодні відповідним критерієм, що задається даним поняттям. Сьогодні в ЄС відсутні будь-які обмеження на рух товарів, але складові держави Європейського Союзу як і раніше залишаються відносно роз'єднаними: за межами національних кордонів постійно живуть близько 2% населення країн ЄС [31, 271], а мобільність громадян залишається досить низкою. При цьому встановлення Європейським центральним банком єдиної відсоткової ставки значною мірою ігнорує нерівномірність господарського розвитку в країнах Союзу: у другій половині 90-х років, як свідчить статистика, розрив у доходах громадян навіть усередині окремих країн ЄС був у 1,5–2 рази вище, ніж у цілому в США [13, 257], а розходження в економічному потенціалі окремих європейських регіонів залишаються ще більш серйозними [47, 196]. Однак досвід показує, що стійке функціонування єдиного емісійного банку може бути успішним тільки там, де реально склалася єдина економіка, а в більшості випадків навіть там, де має місце високий ступінь політичної інтеграції. Так, в Італії, де валютний союз був проголошений у 1861 році, Центральний банк, наділений усією повнотою властивих йому функцій, з'явився

лише в 1893 році, більш ніж через двадцять років потому [13, 257]. Протягом XIX століття США двічі – у 1811 і 1861 р. – були свідками колапсу свого Центрального банку, а Федеральна резервна система в її нинішньому вигляді була створена в 1913 році – через 137 років після прийняття Декларації незалежності [1, 113]. Таким чином, створення на сучасному етапі економічної інтеграції непідконтрольного урядам європейських країн Європейського центрального банку і делегування йому масштабних повноважень з визначення єдиної для всіх країн ЄС грошово-кредитної політики серйозно виходить за межі традиційних економічних уявлень.

З іншого боку, існує й інший аспект проблеми, народжений економічними факторами, але такий, що має в значній мірі політичний характер. Перехід до євро був здійснений в умовах відсутності широкої суспільної підтримки (відомо, що в той час як 23 квітня 1998 року в німецькому бундестазі 575 депутатів проти 35 проголосували за приєднання до зони євро, опитування громадської думки показували, що 62% громадян виступали за збереження марки в якості німецької національної валюти [44, 145]), відповідно до чого відповідальність за нього цілковито лежить на урядах і політичних елітах європейських країн. Ряд експертів безпосередньо вказує на те, що протягом щонайменше найближчого десятиліття майбутні політичні еліти Німеччині і Франції знаходяться в безпосередньому зв'язку з успіхом цього проекту [4, 56, 57]. Тим часом розходження в економічних реаліях Португалії і Фінляндії або Ірландії і Греції залишаються набагато більшими, ніж розходження між Бельгією і Люксембургом; тому кожна з європейських країн може стикнутися з господарськими труднощами, обумовленими внутрішніми причинами, що зажадають адекватних вчинків. При неможливості маніпулювати відсотковою ставкою, тій або іншій країні може знадобитися адресна фінансова допомога інших членів ЄС.

Отже, введення євро в його нинішньому вигляді втілило в собі, причому в набагато більш зрозумілій формі, ніж декларування загальноєвропейського громадянства, найважливішу проблему європейської інтеграції. Народжена зусиллями політичних еліт, ця інтеграція динамічно і несуперечливо розвивалася лише доти, поки, з одного боку, кожен крок на даному шляху робив наступний крок усього лише можливим, але не необхідним, і, з іншого боку, основні наслідки політичних рішень мали економічний, а не політичний характер. Сьогодні становище радикальне змінилося. Як відзначають відомі експерти, “валютна інтеграція здавалася необхідною для надання економічній інтеграції політичної збалансованості, але для надання цьому валютному союзові політично прийнятної форми виявляється життєво необхідною подальша політична інтеграція” [13, 265], інтеграція, до якої більшість європейських урядів сьогодні очевидно не готова.

Сьогодні важко судити, на скільки оптимальним виявився обраний європейськими лідерами на початку 90-х років сценарій валютного об'єднання. Цілком очевидно, що на нинішньому етапі він зміцнив єдність Європейського Союзу і значно поліпшив економічні умови розвитку більш відсталих країн за рахунок різкого зниження ціни запозичень, що нині здійснюються ними в євро, а не в національних валютах, частина яких колись була піддана серйозному інфляційному тискові. При цьому, як відзначалося вище, переходом до євро, а особливо – введенням його в обіг, створений прецедент практичної неможливості виходу з даної системи без виникнення наслідків, близьких за своїми масштабами до економічної катастрофи. У сфері відповідальності європейських еліт знаходиться завдання не допустити не передбачуваних, деструктивних варіантів розвитку зони євро, завдання, що сьогодні практично тотожне забезпеченню їх власного стабільного політичного майбутнього.

Європейська інтеграція поволі готувалася всім попереднім розвитком Європи, однак осмислення її можливості і бажаності почалося лише в середині XIX століття. Ще в 1848 році В. Гюго говорив, що в майбутньому люди стануть свідками того як “два гігантських об'єднання, Сполучені Штати Америки і Сполучені Штати Європи, із двох берегів океану простягнуть руки назустріч один одному” [30, 37]; з цього моменту, міркуючи про

об'єднання Європи, теоретики в більшості випадків припускали формування якоїсь гігантської політичної структури, причому найчастіше мали на увазі Сполучені Штати у якості або зразка для наслідування, або, навпаки, прикладу невдалого досвіду копіювання європейських зразків. Між тим слід наголосити, що основні проблеми, з якими зіштовхується європейський інтеграційний процес, виникають саме там, де його природний плін, породжений в першу чергу потребами економічного розвитку і заснований на культурній близькості європейців, зустрічає політичні перешкоди або вимагає політичного оформлення. Цей факт свідчить про дві обставини.

Перша уявляється досить очевидною. Будучи розпочатою безпосередньо по завершенні Другої світової війни, європейська інтеграція мала на меті використовувати культурну, соціальну й економічну близькість держав і народів Західної Європи для запобігання потенційних конфліктів між ними і прискорення їх економічного розвитку. У 50-і роки мав місце явний дисонанс між спільністю історичних шляхів Європи і розчленованістю її населення, що належало до різних націй і держав. До кінця 90-х років такий дисонанс перестав існувати; сьогодні громадянин Європейського Союзу має набагато більше прав і можливостей, здійснюваних у межах усього Союзу, ніж та їх кількість, якою він може або хоче скористатися. Тому можна стверджувати, що за останні піввіку рівень економічної і політичної інтеграції прийшов практично в повну відповідність з існуючим на даний момент рівнем культурної єдності європейських народів. По суті, заклики до демократизації ЄС шляхом створення єдиної політичної цілісності, що нерідко звучать у висловах таких прихильників європейського федералізму, як Р. Проді та Й. Фішера, навряд чи знайдуть відгук серед європейців доти, поки, з одного боку, управління інститутами Європейського Союзу не стане більш привабливою сферою самовираження і самореалізації політичних еліт, ніж національна політика, а з іншого – поки європейська самобутність, уже сьогодні очевидна “зовнішньому” світові, не трансформується у внутрієвропейську згоду, що, за висловом Фоми Аквінського, народжується не з спільних думок, а з спільної волі. Очевидно, що виникаючі на цьому шляху протиріччя свідчать лише про те, що відтепер політична інтеграція повинна, скоріше, йти за культурним і соціальним зближенням європейських народів, а не передбачати його; зрозуміло, це припускає довгий процес, але, як відзначала ще Р. Шуман, “Європа не буде створена швидко або відповідно до єдиного плану; вона буде побудована через ті послідовні досягнення, що закладуть основи реальної солідарності” [43, 14].

Друга обставина є менш очевидною, хоча і більш важливою з усіх точок зору. У межах Європейського Союзу складаються якісно нові, не відомі традиційній політичній теорії форми співіснування народів і держав в умовах розпилення суверенних прав і невизначеності обов'язків індивідів, форми, що базуються не на принципах громадянського суспільства в класичному його розумінні, а скоріше на відродженні певної історичної пам'яті про минуле континенту, зрозуміло, збагаченої досягненнями останніх сторіч. І хоча багато хто з аналітиків вважає, що добровільне обмеження суверенітету європейських країн, що розпочалося з утворення Європейського Співтовариства вугілля і сталі, буде продовжуватися і не має альтернативи [48, Р. XXIV], слід все ж зазначити, що межа цього обмеження буде обумовлена не потребами гіпотетичної наднаціональної федеративної держави, а скоріше тим “оптимальним сполученням єдності і різноманіття” [40, 24], що робить Європейський Союз “найбільш комплексним політичним утворенням із усіх, котрі коли-небудь, були створені людськими зусиллями” [42, 75]. Звідси випливає, що розпочаті в останні роки економічні і політичні заходи не тільки відповідають насущним потребам країн континенту у взаємному зближенні, але в ряді випадків значно перевершують їх. Проблеми, з якими зіштовхнулася нині європейська інтеграція, вимагають не стільки свого негайного вирішення, скільки перегляду орієнтирів, на шляху до досягнення яких вони виникли.

У цій статті ми розглянули дві найбільш помітні, на наш погляд, дилеми європейської інтеграції, дилеми, об'єднані насамперед тим, що вони проявилися при

здійсненні на практиці найбільш амбіційного, але в той же час і, найбільш необхідного елементу інтеграційної програми 90-х років – втілення в життя першої з трьох “основ” Договору про Європейський Союз 1992 року.

Повертаючись до вищесказаного і роблячи певні висновки, слід зазначити, що перша з зазначених дилем, що стосується загальноєвропейського громадянства, є набагато більш складною в ідейному і теоретичному аспектах; саме її аналіз приводить до висновку про необхідність (і можливості) формування в Європі тих “постдержавної” політичної спільності і “постнаціонального” громадянства, що сьогодні мало ким оцінюються як можливі варіанти подальшого розвитку Європейського Союзу. Сьогодні важко прогнозувати конкретні форми, що може прийняти подібний розвиток політичних інститутів, але частково ці форми вгадуються в принципово новому позиціонуванні ЄС на міжнародній арені, у розробці якісно нових механізмів політичної експансії, у ході якої на основі справедливих принципів представництва відбувається добровільне приєднання до Союзу держав, і, нарешті, у повільному, еволюційному формуванні ієрархії суверенітетів. У той же час складність цієї дилеми зумовлена введенням у дію відповідних юридичних норм, що поки ще не здійснили драматичного впливу на практику політичних і економічних рішень і які, принаймні, можуть бути змінені і переглянуті без яких-небудь катастрофічних наслідків.

Дилема, пов’язана з уведенням євро й зумовлена формуванням єдиної європейської фінансової системи, навпаки, є більш складною в економічному і практичному значеннях. Уведення євро в черговий раз показало, що рівень економічного єднання Європи досить високий, а можливості контролю загальноєвропейських інститутів перевершують найсміливіші припущення усього лише десятилітньої давнини. Однак перехід до євро породжує проблеми, з якими не зіштовхувалася фінансова система в жодній країні світу. Сьогодні немає нічого важливішого, як зберегти темп економічних реформ на рівні Європейського Союзу таким, яким вони йшли при підготовці до введення євро. Запуск євро в наявний обіг переслідував у першу чергу політичні цілі, і тепер варто дочекатися моменту, коли стануть явними результати цього експерименту.

Європа починає ХХІ століття, прямуючи власним шляхом, не схожим ні на чий інший. Їй нема з кого сьогодні брати приклад; але не можна забувати, що вона завжди була здатна йти своєю дорогою, відкриваючи світові нові обрії, сподіваємося, що так буде і надалі.

1. Baron, E. *Europe at the Dawn of the Millennium*, Houndmills. – London: Macmillan, 1997.
2. Bergsten, C.F. ‘America and Europe: Clash of the Titans?’ in *Foreign Affairs*. – vol. 78, no. 2, March/April. – 1999.
3. Burgess, M. *Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950-2000*. – London, New York: Routledge, 2000.
4. Chabot, C.N. *Understanding the Euro*. – London: Sage Publications, 2004
5. Christiansen, T., Jorgensen, K. and Wiener, A. *The Social Construction of Europe*. – London: Sage Publications, 2002
6. Churchill, W.S. *The Second World War* – London: Cassel, 1985. – vol. 1.
7. Coffey, P. *The Future of Europe*. – Aldershot (UK), Brookfield (US): Edward Elgar, 1995.
8. Conquest, R. *Reflections on a Ravaged Century*. – New York: W.W. Norton, 2000.
9. D’Andlau, L. *Etre europeen aujourd’hui*. – Cahors: Les Editions Demos, 2001.
10. Dinan, D. *Ever Closer Union*. – P. 99; див. також: Geary, J. ‘Europe Confronts A Widening Credibility Gap’ in *Time*. – 1997.
11. Du Reau, E. *L’Idée d’Europe au XXe siècle*. – Paris: Editions Complexe, 1996.
12. Dumont, G.-F. *Les racines de l’identité européenne*. – Paris: Economica, 1999.
13. Eichengreen, B. *European Monetary Unification: Theory, Practice, and Analysis*. – London, 1999.
14. Ferry, J.-M. *La question de l’Etat europeen* – Paris: Gallimard, 2000.
15. Gauron, A. *European Misunderstanding* – New York: Algora Publishing, 2000.

16. Geddes, A. *Immigration and European Integration. Towards Fortress Europe?* – New York: Algora Publishing, 2003.
17. Gerbert, P. *La construction de l'Europe*, 3eme ed. – Paris: Imprimerie nationale, 1999.
18. Heater, D. *Citizenship. The Civic Ideal in World History, Politics and Education.* – London, New York: Longman, 1990.
19. Holmes, M. and Pentecost, E. 'The Rise and Decline of US International Monetary Hegemony' in Slater, D. and Taylor, P.J. (eds.)/The American Century. Consensus and Coercion in the Projection of American Power. – Oxford, Malden (Ma.): Blackwell Publishers, 1999.
20. Houteer, C. *La construction europeenne. Etapes, objectives, realizations.* – Paris: Nathan Universite, 2000.
21. http://europa.eu.int/abc/obj/treaties/fr/frtr21.htm#Section_A
22. Joppke, C. *Immigration and the Nation-State. The United States, Germany and Great Britain.* – Oxford: Oxford Univ. Press, 1999.
23. Kastoryano, R. *Quelle identite pour l'Europe. Le multiculturalisme a l'epreuve.* – Paris, Presses de Sciences Po, 1998.
24. Keating, M. *Plurinational Democracy. Stateless Nations in a Post-Sovereignty Era.* – Oxford, New York: Oxford Univ. Press, 2001.
25. Kettel, B. *What Drives Currency Markets. Making Sense of Market Information*, Harlow. – London: Prentice Hall, 2000.
26. Kynlicka, W. *Multicultural Citizenship.* – London: Prentice Hall, 2000.
27. Linklater, A. *The Transformation of Political Community. Ethical Foundations of Post-Westphalian Era.* – Columbia (SC): Univ. of South Carolina Press, 1998.
28. Lintner, V. 'The Development of the EU and the European Economy' in Thompson, G. (Ed.) *Governing the European Economy*, Thousand Oaks (Ca.). – London: Sage Publications, 2001.
29. Lundestad, G. "Empire" by Integration. *The United States and the European Integration, 1945-1997.* – Oxford: Oxford Univ. Press, 1998.
30. McCormick, J. *Understanding the European Union. A Concise Introduction*, Basingstock. -- New York: Pal-gra-ve, 1999.
31. McRae H. *The World in 2020. Power, Culture, and Prosperity: A Vision of the Future.* – London: Harper Collins Publishers, 1994.
32. Meehan, E. *Citizenship and the European Community.* – London: Sage Publications, 1993.
33. Minc, A. www.capitalisme.fr. – Paris: Bernard Grasset, 2000.
34. Moussis, N. *Handbook of European Union*, 5th ed. – Rixensart: European Study Ser-vice, 1998.
35. Mundell, R.A. 'The Theory of Optimum Currency Areas' in *American Economic Review*, 1961, No 9, September; докладніше про визначення "оптимальної валютної зони" див.: Apel, E. *European Monetary Integration, 1958-2002.* – London – New York: Routledge, 2000.
36. Owen, D. and Cole, P. *EMU in Perspective. Understanding Monetary Union*, Harlow. – London: Prentice Hall, 1999.
37. Pastor, R.A. 'The Great Powers in the Twentieth Century' in Pastor, R.A. (ed.), *A Century's Journey. How the Great Powers Shape the World*, p. 13; Dunford, M. 'Geographical Disparities, Economic Development and European Union Structural Policies' in Dyker, D.A. (ed.) *The European Economy*, 2nd ed., Har-low (UK). – New York: Longman, 1999.
38. Pinder, J. *The Building of the European Union*, 3rd ed. – Oxford, New York: Oxford Univ. Press, 1998.
39. Prodi, R. *Europe As I See It.* – Cambridge: Polity Press, 2000.
40. Rosamond, B. *Theories of European Integration.* – New York: St. Martin's Press, 2000.
41. Schlesinger, A.M., Jr. *The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society.* – New York, London: W.W. Norton & Company, 1998.
42. Schmitter, P.C. *How to Democratize the European Union... and Why Bother?* – Lanham (NC), Boulder (Co.): Row-man & Littlefield Publishers, Inc., 2000.
43. Schuman, R. 'The Schuman Declaration' in: Nelsen, B.F. and Stubb, A.C.-G. (eds.) *The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration*, 2nd ed., Boulder (Co.) – London: Lynne Rienner Publishers, 1998.

44. Shore, C. Building Europe. The Cultural Politics of European Integration. – London: Penguin Books, 2000.
45. Strauss-Kahn, D. La flamme et la cendre. – Paris: Grasset, 2002.
46. Swann D. The Economics of Europe. From Common Market to European Union, 9th ed. – London: Penguin Books, 2000.
47. Tsoukalis, L. The New European Economy Revisited. – Oxford, New York: Oxford Univ. Press, 1997.
48. Wallace, W. Regional Integration: The West European Experience. – Washington (DC): Brookings Institution, 1994.
49. Wiener, A. 'European' Citizenship Practice. Building Institutions of a Non-State. – Oxford: Westview Press, 1998.
50. Wihtol de Wenden, C. La citoyennete europeenne. – Paris: Presses de Sciences Po, 1997.
51. Wolton, D. Naissance de l'Europe democratique. – Paris: Flammarion, 1993.
52. Wood, D.M. and Yesilada, B.A. The Emerging European Union. – New York: Longman & Co., 1996.

SUMMARY

Kolodiy M. THE LOGIC AND DILEMMAS OF EUROPEAN INTEGRATION

The idea of the European unity is old. But the problems that appear on the integration road are actual and hot. The most important problems are the following: 1) European citizenship; 2) Introduction of the common currency.

Europe starts the XXI century choosing its own way that differs from others. It is obvious that Europe will meet new dilemmas on this way. The most important fact is that European integration opens new world horizons and abilities.

О. КОВЧАР (Ужгород)

МЕХАНІЗМ СПІВРОБІТНИЦТВА ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВИХ ПАЛАТ УКРАЇНИ І СЛОВАЧЧИНИ

Торгово-промислові палати (ТПП) України і Словаччини мають значний позитивний досвід співробітництва і вносять вагомий вклад у динамічний розвиток українсько-словацьких зовнішньоекономічних зв'язків. Впродовж 1990-х-початку 2000-х років успішно сформувалася цілісна система двостороннього міжпалатівського співробітництва, яка включає постійну взаємодію різноманітних структурних елементів на всіх рівнях – від центральних, до регіональних ТПП України і ТПП СР, провідних підприємницьких суб'єктів-членів ТПП та широкого кола інших учасників зовнішньоекономічної діяльності.

У рамках українсько-словацького міжпалатівського співробітництва здійснюється координація діяльності ТПП, проводяться спільні акції – виставки, ярмарки, конференції, семінари, презентації, відбувається взаємообмін делегаціями і бізнес-групами та низка інших погоджених заходів. Ця співпраця базується на міцній договірно-правовій основі, складовою частиною якої також є спеціальні договори і угоди про взаємодію ТПП двох країн. Тобто, варто стверджувати про те, що уже склався чіткий і більш-менш ефективний механізм українсько-словацького міжпалатівського співробітництва.

Слід однак підкреслити специфіку міжпалатівських зв'язків у загальній системі економічного співробітництва України і Словаччини. За своєю суттю постійні контакти між ТПП наших країн не можуть бути виключно безпосередньою взаємодією господарських суб'єктів. Хоча двостороння міжпалатівська співпраця в сучасних умовах неминуче базується на ринкових принципах і повинна бути взаємовигідною та прибутковою для обох сторін, акцент у спільній роботі ТПП України і Словаччини робиться на встановлення і розширення торговельно-економічних, виробничо-